

QO'QON XONLIGIDA HARBIY ISHLAR VA HARBIY BOSHQARUV

Z.A.Ilxomov

Tfn professor

SH.G'anijonova

Nizomiy nomidagi TDPU magistrant

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XIX asrning 50-60 yillarida Qo'qon xonligining harbiy ahvoli, Buxoro va Xiva xonliklari kabi an'anaviy harbiy sohaning mavjudligi, harbiy sohaning boshqaruv tizimi, unvon va mansablar hamda harbiy islohotlar masalalari yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Qo'qon xonligi, harbiy soha, harbiy boshqaruv, unvon, mansab, an'anaviy, vazifalar, islohotlar.*

ВОЕННОЕ ДЕЛО И ВОЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ В КОКАНСКОМ ХАНСТВЕ

З.Илхомов

профессор

Ш.Ганижанова

ТГПУ им.Низами магистрант

Аннотация: *В данной статье рассказывается положение военного дела в Кокандском ханстве в 50-60-е годы XIX века, осуществление традиционного военного дела, таких как Бухарское и Хивинское ханства, система управления военной сферой, чины, звания, должности и их функции, а также о военных реформах в ханстве.*

Ключевые слова: *Кокандское ханство, военная сфера, военное управление, титул, должность, традиции, обязанности, реформы.*

MILITARY AFFAIRS AND MILITARY MANAGEMENT IN THE KOKAN KHANATE

Z.Ilkhomov

professor

Sh. Ganizhanova

TSPU named after Nizami master's student

Abstract: *This article describes the state of military affairs in the Kokand Khanate in the 50-60s of the XIX century, the implementation of traditional military affairs, such as the Bukhara and Khiva Khanates, the system of military management, ranks, titles, positions and their functions, as well as military reforms in the khanate.*

Key words: *Kokand Khanate, military sphere, military management, title, position, traditions, duties, reforms.*

XVI asr boshlarida shakllangan Buxoro davlati sulolalar almashinuvi va siyosiy-iqtisodiy evrilishlarga qaramasdan XX asr boshlarigacha, 400 yildan ortiqroq hukm surdi hamda o'zbek davlatchiligi tarixida va uning taraqqiyoti bosqichlarida o'ziga xos iz qoldirdi. XVI-XVIII asrlarda Movarounnahrda dastlab Shayboniylar, so'ng Ashtarxoniylar hukmronlik qildi. Ashtarxoniylar hukmronligi-ning nihoyasida Buxoro xonligidan Farg'ona mulklarining ajralib chiqishi va Qo'qon xonligining shakllanishi natijasida Movarounnahr uchta mustaqil davlat – Xiva, Buxoro, Qo'qon xonliklariga bo'linib ketdi. Shunga qaramasdan mazkur davlatlar orasida Buxoro xonligi (1756-1920 yillarda Buxoro amirligi) o'zining siyosiy, iqtisodiy hamda harbiy mavqeiga ko'ra birmuncha yetakchi davlat hisoblangan. Mamlakatning harbiy sohasini rivojlantirish va takomillashtirish borasida turli vaqtlarda qator islohotlar amalga oshirilgan va buni deyarli har bir sulola vakillarining hukmronligi davrida kuzatish mumkin [1.612].

Qo'qon xonligida harbiy soha va harbiy boshqaruv tartiblari Buxoro amirligi va Xiva xonligi kabi tartibda shakllantirilgan edi. Xonlikdagi asosiy qo'shin turlari piyoda sarbozlar, otliq askarlar va to'pchilardan iborat bo'lgan. Shuningdek harbiy sohani boshqarish va harbiy boshqaruvni tartibga solib turuvchi bir qator amaldorlar pog'onasi shakllangan bo'lib, ular xizmat mavqelari va lavozimlariga ko'ra turli pog'onalarga bo'lingan edi. Harbiy lavozim egalarining ayrimlari turli vaqtlarda qo'shinni boshqarish bilan bir vaqtning o'zida viloyatlar va bekliklarda hokimlik vazifasini ham bajarib, bir vaqtning o'zida ma'muriy lavozim egalari ham sanalganlar. Bu esa Qo'qon xonligida mahalliy boshqaruv tizimida harbiy-ma'muriy mansab va lavozim egalarining shakllanishiga olib kelgan. Ma'muriy amaldorlar orasida yirik shaharlar va bekliklar hokimlari - qo'shbegilar oliy harbiy amaldorlar hisoblanib, ularning har biri o'z qo'shiniga ega bo'lgan [2.].

Qo'qon xonligining harbiy ishlari tarixiga nazar tashlansa, hali XVIII asrdayoq xonlikda muntazam armiya tashkil qilish ishlari boshlab yuborilganligiga guvoh bo'lish mumkin.

Qo'shin asosan otlik askarlar, piyodalar va sarbozlar, to'pchilardan iborat bo'lgan. Xizmatga chaqirilgan sarbozlar qo'shbegi tomonidan oziq-ovqat jihatidan to'la ta'minlangan, ammo qurol yarog'ini o'zi sotib olgan, xon esa Qo'qon (shahri) viloyatining qo'shinlarini ta'minotini shaxsan o'zi nazorat qilgan. Tinchlik vaqtlarida sarbozlar tarqatib yuborilib, faqatgina qo'shbegi soqchilari qolgan. Ular bir vaqtning o'zida harbiy askarlar ham hisoblanib, ayni vaqtda turli xo'jalik ishlariga ham jalb etilgan. Qo'qon xonligida bir qator harbiy unvon va mansablar bo'lib, ular o'z lavozim darajasi va mavqeiga asosan ma'lum miqdordagi qo'shinga va harbiy bo'linmalarga boshchilik qilganlar.

Mingboshi - ming nafar askarning boshligi. Xarbiy yurishlar vaqtida qo'shinni boshqarib, lashkarboshi unvonni olardi. Qo'qon xonligida mingboshi mansabi

Sheralixon (1842-1845 yy) davrida yuqori darajadagi vazifaga aylantirilgan. Mashxur mingboshilar Muhammad Yusuf, Shodiboy, Musulmonqul, Muhammadyor, Mirzo Ahmad va boshqalar [2].

Botir boshi - botir va baxodirlar boshlig'i. Besh yuz nafardan ko'proq dastaga boshchilik qilardi. Viloyatlarda botir boshi harbiy ishlarga va qo'shinlarga ham mas'ul edi. Botir boshi ba'zan qurilish ishlariga ham boshchilik qilgan. Xonlikdagi Nahr arig'i Otabek botir boshi sarkorligi ostida amalga oshirilgan edi.

Qo'shbegi - harbiy qo'shinning boshlig'i. Viloyatlarga ham hokimlik vazifalari bajargan. Bunga misol qilib mashhur qo'shbegilardan Lashkar qo'shbegini, Mirzo Ahmad qo'shbegini, Normuhammad qo'shbegilarni keltirib o'tish mumkin.

Voli (noib) - viloyat va tumanlarda xon hokimiyatini amalga oshirgan. Viloyatlarda lashkar unga itoat eti, bir vaqtning o'zida viloyatlarning harbiy ma'muriy ishlariga boshchilik qilgan.

Qal'abon (qutvol) - Qo'qon xonligining chegaralarida joylashgan qal'a ma'muriy istexkomlarining hokim bo'lib, qal'a va chegarani muxofaza qilish ishlariga mas'ul bo'lgan. Harbiy maqsadga ko'ra qal'abon vazifasiga dodxodan qo'shbegigacha bo'lgan shaxslar tayinlangan.

Qo'rboshi - qo'rxona, ya'ni qurol-aslaxa, yaroq, to'p yasash ustaxonalarining boshliqlari. Qo'rboshi faqatgina xonga va mingboshiga itoat etgan Xudoyorxonning so'nggi xonlik davrida (1866-1875) qo'rboshi qo'rxona, miltiqxona, to'pxonalarga boshchilik qilib, xom ashyo topib kelishdan tortib to tayyor maxsulot ishlab chiqarish va ularni xon qaroriga binoan taqsimlab berish jarayoniga javobgar edi.

Yovar - soqchilarning boshlig'i; To'pchi boshi- to'pchilar boshlig'i; To'qsoba -o'z tug'iga ega bo'lgan xarbiy dastaning boshlig'i; Ponsadboshi - besh yuz akskardan iborat qo'shin boshlig'i; Yuzboshi - yuz kishilik bo'linma boshlig'i; Panjob boshi yoki ellik boshi - ellik kishilik bo'linma boshlig'i; Dahboshi yoki o'nboshi - o'n kishilik kichik bo'linma boshlig'i; Qorovulbegi - soqchilar va qorovullar boshlig'i; Shuningdek, askar, sarboz, navkar, maxram, jazoilchi, to'pchi, qo'rchi, qorovul va soqchilar, nog'orachilar, surnaychilar, tug'chi (alambardor, bayroqbardor) kabilar ham qo'shinning tarkibiy qismiga kirgan. Ponsaboshidan mingboshigacha oliy darajali, qorovulbegidan yuzboshigacha o'rta darajali unvon va mansablar hisoblanib, qolganlari quyi darajali mansablar hisoblangan [2].

Qo'shinda unvon va mansablar harbiylarning ko'rsatgan xizmatlari darajasiga qarab, Amirlashkar tomonidan berilgan. Bunda har bir unvonga sazovor bo'lgan shaxsga tegishli rangdagi ot, to'n, qurol-yarog' va boshqa narsalar ham berilgan [6.70]. Har bir unvon xazinadan ma'lum miqdorda maosh va boshqa imtiyozlar ham olib turgan.

Masalan yuzboshi yiliga sakson pud bug'doy (1280 kg), ikki yuz qirq pud (3840 kg) jo'xori (otlar uchun), kimxob kiyimlar, salla, turshak yoki uch tillo tanga pul, etik, po'stin, chakmon, ikki qo'y, choy (ikki qadoq), har oyda bir tillo to'rt tanga pul, bir yilda o'ttiz olti tilloga teng maosh olardi. Qo'rboshi to'rt yuz tanga, qorovulbegi ikki yuz

tanga, qo'shbegi besh yuz tanga, to'qsoba uch yuz tanga, qo'rchi yetmish tanga va bahodirlar yigirma botmon (156 kg) bug'doy bilan ellik tanga yillik maosh olardilar. Bulardan tashqari xarbiy yurishlar vaqtida qo'lga kiritilgan o'lja harbiylarning qo'shimcha daromadlari hisoblanardi. Bunday yo'l bilan topilgan mol-mulk yurish qatnashchilari orasi-da teng taqsimlanardi.

Qo'qon xonligining qurollanish darajasi o'sha davr uchun xos bo'lgan Yevropa davlatlari harbiy sohasidan ancha orqada edi. Bu vaqtda qo'shin soni 10-12 ming kishini tashkil etib, ularning yarmi Qo'qonda, qolgan qismi esa boshqa shahar va qal'alarga joylashtirilgan edi. XVIII asrdayoq artilleriya qo'shinlarining tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra birinchi to'p Toshkentda 1870 yil aholidan yig'ib olingan mis idishlarni eritib, quyilgan bo'lsa, keyinchalik Rossiyadan keltirilgan mis hisobiga quyila boshlangan [3.22].

Zambaraklar va o'q otuvchi qurollar bilan qurollangan sarbozlar qo'shini O'rta Osiyodagi ilk doimiy qo'shin hisoblangan va ular doimiy ravishda maxsus turar joylarda yashashgan. Sarbozlar va to'pchilarning xizmat qilish muddatlari esa aniq vaqt chegarasi bilan belgilab qo'yilmagan. Tinchlik vaqtlarida esa ularning aksariyati hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullangan [4.103].

Shu o'rinda ikkinchi bir rossiyalik harbiy, tatar millatiga mansub Ismoil Abdulmajidovning Sibir korpusi qo'mondoniga yozgan xatidan parcha keltirishni joiz deb bildik: - «Ularda (Qo'qonliklarda – Z.I) qurol yo'q deb, yoki uni o'ta past darajada deb bo'maydi. Ularning qurollari va har xil zambaraklari borligi bizga juda yaxshi ma'lum. Chunki uch yil davomida bu yerda bo'lib, bunga guvoh bo'ldik [5].

Shuningdek, ularni bizga hujum qilmaydi deb ham bo'lmaydi, chunki biz ulardagi harbiy tayyorgarlikning qay darajada ekanligini o'z ko'zimiz bilan ko'rdik. Agar bunga ishonmasak, Qo'qonliklarning harbiy qudrati g'oyat ayanchli deb, o'zimizni aldashimiz mumkin. Sartilardan (o'zbeklardan -Z.I.) qo'rqish kerak» [6.68].

Chor Rossiyasi zobitlari va harbiy askarlarining bunday qarama-qarshi fikr bildirishlari tabiiy edi.

Chunki harbiy jihatdan kuchsiz bo'lsa ham, milliy davlatchilikning daxlsizligini saqlab qolish hissi Qo'qonliklarning chor Rossiyasi bosqinchi harbiylariga qarshi kurashlarda qattiq zarbalar berishiga sabab bo'lardi. Shunga qaramay, 50-yillarning oxiri va 60-yillarning boshlariga kelib, asosan Mallaxon davrida qurollanishga va harbiy ahvolni yaxshilashga e'tibor kuchaydi. 1853 yilda Qo'qonda 30 tagacha, Toshkentda 20 tagacha, Turkistonda 2 ta, Sirdaryo bo'ylab joylashgan qal'alarda 1 tadan 3 tagacha to'p va zambaraklar mavjud bo'lgan bo'lsa, bu davrga kelib ularning soni va sifati ancha o'sdi.

Bular asosan Qo'qondagi va Toshkentdagi to'p quyish va miltiq yasash ustaxonalarida tayyorlanar edi. Zambaraklar asosan mis, temir va cho'yandan quyilar edi. To'p quyish uchun mis Rossiya va Sharqiy Turkistondan keltirilardi. Bu xususan Orenburg korpusi qo'mondo-ni polkovnik Dandevillning harbiy vazirga yozgan quyidagi axborotnomasini keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir: - «Turkistonga

afg'onistonlik bir kishi keldi va Turkiston hokimiga yangi zambaraklar quyishni taklif qildi. U bu ish bilan Kobulda shug'ullanganligi hamda Yevropanikidan qolishmaydigan portlovchi to'p o'qlari yasashni bilishini ham aytdi. Bek buni bajonidil qabul qildi» [6.69].

Mallaxon buyrug'iga ko'ra quyilgan va «To'bi maxsus kalon Sayyid Muhammad Mallaxon Bahodur. 1276 hijriy» (ya'ni, «Sayyid Muhammad Mallaxon Bahodirning maxsus katta to'pi. 1276») so'zlari o'yib yozilgan to'plardan biri uzoqqa otishga mo'ljallangan bo'lib, stvolining uzunligi 280 sm, stvolining ichki aylanasi diametri 18 sm bo'lib, og'irligi 1385 kg ni tashkil etgan. Bunday zambaraklar ularni olib yurish uchun maxsus yasalgan g'ildirakli moslamaga o'rnatilgan va jangda ishlatilgan [4.103].

Mallaxon qurollarni takomillashtirish bilan birga harbiy tayyorgarlikka ham katta e'tibor beradi. Bunday harakatlar Aliquli Amirlashkar davrida ham davom ettirildi. Qo'qon xonligining harbiy jihatdan oldingi yillarga nisbatan qudratga erishuvi, Rossiya imperiyasidek qudratli raqib bilan tengma – teng kurashlar olib borishi bevosita Aliquli Amirlashkarining harbiy sohada ham olib borgan faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Otliq va piyoda qo'shinlarning jang vaqtidagi harakatlarini muvofiqlashtirish, harbiy taktika va ayniqsa harbiy intizomning mustahkamlanganligi uning chor Rossiyasi bosqinchilariga qarshi bergan qaqshatqich zarbalaridan ham seziladi.

Bu vaqtga kelib harbiy sohada, ayniqsa, artilleriya sohasida ma'lum yutuqlarga erishgan Aliquli davrida quyidirilgan o'zining sifati, turli hajmdagi o'qlar otishga mo'ljallangan o'lchamlari bilan ajralib turgan. Jang vaqtlarida ularni mohirona ishlata olganlar va shunigdek, avvaldan mavjud bo'lgan «xitoycha» deb atalgan zambaraklardan ham foydalanilgan. Aliquli Amirlashkar zambaraklarni takomillashtirish bilan birga mohir to'pchilarni ham tayyorlab ulgurgan edi. Toshkentlik to'pchilarning mahoratlariga hattoki general M.G.Chernyayevning o'zi ham tan bergan edi:

-«Aliqulining to'pchilari oraliq masofaning anchayin kattaligiga qaramay (800 sajen) [7.], hayron qolarlik darajada shunday aniqlik bilan mohirona otardilarki, ular otgan har bir to'p o'qi bizning lagerga kelib tushardi va katta vayrongarchilikka sabab bo'lardi». Shu o'rinda aytib o'tish o'rinliki, Olchoq tepaligida bo'lib turgan jang vaqtida Toshkent mudofaachilari 36 zambarakdan o'q uzib turganlar.

Zambarak o'qlaridan biri chor qo'shinlarining harbiy qurol-yarog' va porox saqlanadigan omboriga tushgan. Biroq portlamay qolganligi va bu yerdagi soldatlardan biri uni tashqariga tepib yuborganligi bois omborxona zarar ko'rmagan.

Aks holda bu jangning borishini o'zgartirib yuborishi ham mumkin edi [8.159]. Biroq jang toshkentlik va qo'qonlik mudofaachilarning mag'lubiyati bilan yakun topdi. XX asr boshlariga kelib Turkiston o'lkasi ijtimoiy hayotida yangi davr boshlandi.

Bir qator ilg'or fikrli kishilar xonliklarda siyosiy va iqtisodiy sohalarda yangilanishlar o'tkazish, shu bilan birga ayni vaqtda xonliklarda zamon talablaridan o'ta orqada qolayotgan harbiy sohani rivojlantirishga e'tiborni qaratuvchi asar va

maqolalari bilan maydonga chiqdilar [9.]. Ushbu ishlarda zamona talablari asosida armiyani isloh qilish, ilg'or tajribalarni qo'llash, harbiy qurol aslahalar ishlab chiqarish muammolarini dolzarb va davr talabi ekanligi qayd etilgan [10.11].

Biroq tarixdan ma'lumki, Qo'qon xonligi, qolaversa Buxoro amirligi va Xiva xonliklarida harbiy sohaning takomillashmaganligi hamda xonliklardagi qo'shinlar harbiy tayyorgarlik darajasining yuqori bo'lmaganligi Rossiya imperiyasi bosqinchiligiga qarshi kurashlarda o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatgan edi.

ADABIYOTLAR:

1. Илҳомов З.А. Ўзбекистон тарихи (XVI-XX аср бошлари). Тошкент, “Наврўз”, 2021 йил. 612 б.
2. Шодмон Воҳид. Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидаги унвон ва мансаблар. Т.Фан. 1998. Қаранг: Шодмон Воҳид. Қўқон хонлигидаги унвон ва мансаблар. www.kh-davron.uz.
3. История Узбекской ССР. Т. I. кн. II, -Т.: АН УзССР, 1956. –С.22.
4. Пулатов Ю., Мирхаликов А. К истории огнестрельного оружия в Средней Азии. Материалы по истории Узбекистан. Т.: АН УзССР, 1963. –С.103.
5. Исмоил Абдулмажидов 1858-1860 йилларда Қўқон хонлигида ҳарбий асирликда бўлганва бу ерда бўлаётган жараёнларнинг бевосита шоҳиди бўлган. Қаранг: Илҳомов З.А. Алиқули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фан. номз.....дисс. Тошкент. 2004. 57-58-66.
6. Ilhomov Z. Amirlashkar tarixi. Toshkent. 2013. 68-b.
7. Тахминан 1500-1600 метрга тенг.
8. Зияев Ҳ.З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. –Б.159. Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан (қадимга даврдан ҳозиргача) / Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси; маъсул муҳаррир Д.Х.Зияева / - Т.: Шарқ. 2012
9. Фитрат А. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухоролик мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси. //Шарк юлдузи, 1997 № 1; Бехбудий. Бухоро хонлигига саёҳат. // Ҳаёт ва иқтисод, 1990, № 1.
10. Шукуруллаев Ю.А. Бухоро амирлигида қўшин ва ҳарбий иш (1753 – 1920 йй). Тарих фан номз..... дисс. Т.2006. 11-б.